

Het ver-denken van de wisselwachter

Dr. Sofie De Caigny

Enkele weken terug kreeg ik een kort telefoontje van Véronique Claessens, of ik een reflectie wilde maken voor de lancering van haar ambitienota. De uitnodiging van Veronique was kort en algemeen, en de ambitienota kreeg ik niet te lezen. Het witte blad van waaruit ik moest vertrekken, verlamde. Aanvankelijk dacht ik te spreken over mijn wedervaren in Nederland, als Hoofd van de Rijkscollectie voor Architectuur en Stedenbouw bij het Nieuwe Instituut en als Voorzitter voor de Commissie Omgevingskwaliteit en Cultureel Erfgoed. Het leek me boeiend te reflecteren over de wederzijdse leerpunten tussen Vlaanderen en Nederland. Toen ik die denkoefening maakte, botste ik op een dieperliggende ontwikkeling die aan de kern van de houding van ontwerpers raakt, en die de landsgrens tussen Nederland en België ver overstijgt. Het leek me gepaster om hierin te duiken bij de lancering van de ambitienota.

Die ontwikkeling heeft te maken met de polycrisis waarin we ons bevinden: energiecrisis, klimaatcrisis, migratiecrisis, ecologische crisis, verschuivende geopolitieke machtsblokken en vervagende grenzen tussen de virtuele en de werkelijke wereld. Het grijpt ons allemaal aan. Tegelijkertijd dendert de trein van ons dagelijks leven verder. Als we al een idee hebben van wat anders zou moeten, lijken we geen vat op de zaak te krijgen. Voor ontwerpers is dat moeilijk. Ze zijn opgeleid om bij te dragen aan een betere wereld vanuit een geloof in de maakbaarheid ervan. En hoewel er momenteel heel wat paradigma's aan het verschuiven zijn, lijken de ideeën over de rol van ontwerpers het langst stand te houden.

De teneur van de Jaarboeken de afgelopen edities – en ik heb er zelf aan bijgedragen – was dat het ontwerp een synthetisch vermogen heeft om verschillende uitdagingen die op ons afkomen om te buigen naar een nieuwe kans. Dat het ontwerp kan verbeelden wat zou kunnen en zo de belofte van een betere toekomst bereikbaar maakt. Heel recent zie ik daar verandering in komen in de culturele vrijplaatsen van tentoonstellingen en publicaties. Daar wordt die laatste zekerheid in vraag gesteld.

Zo is in Het Nieuwe Instituut in Rotterdam momenteel een tentoonstelling te zien die exploreert om met schimmels te leven en te ontwerpen. In wezen gaat deze tentoonstelling over hoe de menselijke soort alleen kan overleven als we het 'anders-dan-menselijk leven' omarmen en tot bondgenoot maken. Dat vraagt het loslaten van controle en het aanvaarden dat onverwachte parameters inherent deel uitmaken van het ontwerp, dat daarmee open-ended en divergent wordt. Met andere woorden: minder maakbaar en dus minder controle in de handen van de ontwerpers.

Een tweede voorbeeld is het meerjarig project 'een optimistisch rampenplan' bij Architectuurcentrum ARCAM in Amsterdam. Zoals de recensie op Archined van Saskia Naafs en Abe Hendriks het krachtig verwoordt, bevat de presentatie geen ontwerpvoorstellen of scenario's voor een betere toekomst, geen routekaart met concrete interventies die ons de weg uit de crises tonen. In tegendeel: er wordt gepleit voor een hoopvol pessimisme naar het gelijknamige boek van filosofe Mara van der

Lugt. Die houding vertrekt van het benoemen van pijnpunten, het bevragen van ongelijkheid en machtsverhoudingen en het durven loslaten wat niet meer werkt of ethisch niet aanvaardbaar is. Het hoopvol pessimisme wil uitgaan van een nieuw toekomstbeeld dat vertrekt vanuit de trauma's, extinctie en vervuiling, én de schoonmaak die daarbij hoort. Niet cynisch of gelaten, maar als een aanzet tot moreel handelen.¹

Ik merk het ook bij het architectuurtijdschrift Forum dat de komende 5 jaar zal publiceren rond 'ongelijkheid, CO₂-uitstoot, trauma, hittestress en eenzaamheid. Die staan volgens de redactie niet los van elkaar maar vormen één verweven werkelijkheid.²

Hoewel er een wezenlijk verschil is tussen de reflectie over architectuur enerzijds, en de bouwproductie anderzijds, geven deze drie voorbeelden aan dat er zich een fundamentele omkering aan het voltrekken is: niet meer de bestorming van de hemel maar het opruimen, het inpassen en aanpassen zijn aan de orde. Het aanvaarden dat we niet alles in handen hebben, en vandaaruit zoeken naar een betekenisvolle bijdrage van het ontwerp.

In het laatste Architectuurboek sprak ik aan de hand van vier recente projecten over hoe je als ontwerper maar een passant bent in de geschiedenis van een gebouw. Het ontwerpvernuft van de projecten zat in de omgang met herstel, breken, schonen, herschikken om zo de lange lijnen van de geschiedenis van een plek te versterken.³

De uitgangspositie van elk ontwerp wordt dan de fundamentele vraag wat je wil nalaten aan toekomstige generaties en wie je voor ogen hebt bij het ontwerp. De opdrachtgever? De gebruiker van nu? Toekomstige gebruikers die we nog niet kennen? De fauna en flora? Evengoed is het vertrekpunt een totale en radicale aanvaarding van wat er is, inclusief de chaos en de dissonantie die daarbij horen. Het gaat met andere woorden om een extreem realisme om vandaaruit mogelijkheden te exploreren. In die zin is het heel betekenisvol dat Chapex in Charleroi de Mies van de Rohe Award won.

De aanpak zit hier niet in het object of de vorm, maar in wat het ontwerp mogelijk kan maken door te vertrekken vanuit het ruimtelijk trauma dat er is: een overmaats gebouw dat zijn belofte nooit invulde en bovendien boven- en benedenstad van elkaar scheidde. De megalomane en gefaalde intenties van het oorspronkelijk gebouw, werden door een minimum van enkele loepzuivere ingrepen omgekeerd tot een uitnodigend gebaar naar de stad en zijn bewoners.

Deze ommekeer symboliseert dat er een meer focus komt te liggen op hoe we dingen doen dan op wat we doen, dat we evolueren van een conceptuele naar een methodische intelligentie. Daarin speelt de eigenaar van de tijd van een project een

¹ Saskia Naafs en Abe Hendriks, "Ontwerpen voor het einde van de wereld", Archined, recensie, 13 april 2026.

² <https://www.aeta.nl/forum-magazine>

³ Sofie De Caigny, "Subtilitas", in: Sofie De Caigny (eds.), *Antwoorden in verantwoordelijkheid*, Architectuurboek Vlaanderen N16, Vlaams Architectuurinstituut, 2024, pp. 109-120.

onmiskbare rol. De tijd van de bewoner is een andere tijd dan die van de ontwikkelaar die snelle en efficiënte processen wil doorlopen. De tijd van een ecosysteem als een boom is een andere dan die van het infrastructuurproject. De tijd van het collectieve geheugen van een gemeenschap is een andere dan die van de investeerder of de politicus.

Tijd als volwaardige ingrediënt van het ontwerp beschouwen, is niet eenvoudig. De Westerse architectuur kreeg in de 20ste eeuw last van selectief geheugenverlies. Terwijl een klein percentage van de bestaande gebouwen voorraad een unieke status kreeg als monument, werden zo goed als alle andere gebouwen vogelvrij verklaart. Het bestaansrecht van gebouwen werd steeds korter. En hoewel we nu meer gebouwen transformeren, is er in wezen niets veranderd: zo gebruiken we nog steeds materialen om te isoleren die zelden te hergebruiken zijn.

Waar zouden we uitkomen als we tijd serieus zouden nemen in het ontwerp, en wel in twee richtingen – voor- en achteruit. Ontwerpen wordt zo een voortdurende oefening in ‘ver-denken’, het woord dat David Van Reybrouck introduceerde als Denker der Nederlanden in 2025. Hij houdt een pleidooi om voorbij de waan van de dag te kijken en de impact van ons handelen op een langer tijdspad uit te zetten. In het ontwerp wordt dat ver terugdenken in de tijd en het bestaande gebouwde en sociale weefsel taxeren op zijn inherente kwaliteiten, én tegelijkertijd, de blik ver vooruit houden om de generaties na ons duurzame gebouwen te geven waarmee zij verder kunnen.

Wanneer ontwerpen ver-denken wordt, zouden we groene en blauwe aders aanleggen, daar waar de geschiedenis van het landschap ons de weg wijst. We zouden op de juiste plekken bouwen, aangewezen door geografie. We zouden het verouderingsproces van het gebouw als criterium voor kwaliteit beschouwen, inclusief het adaptief vermogen voor nieuwe programma's die we nu nog niet kennen. We zouden ons afvragen welke langetermijneffecten we genereren wanneer we materiaal hergebruiken; hoeveel minder fijnstof en vrachtverkeer we door onze woonwijken jagen zou een beslissende factor in het ontwerp worden; of en in welke mate we minder afhankelijk zullen zijn van overzeese aanvoer; en dus hoeveel weerbaarder lokale gemeenschappen kunnen zijn wanneer we het herstel van deze materialen en bouwelementen lokaal realiseren. We zouden de levensduur van materialen en aanpasbaarheid van constructiemethoden naar waarheid onderzoeken en de prijs van een gebouw eerlijk op afstemmen – hoe langer het meegaat, hoe eenvoudiger het op lange termijn gefinancierd moet kunnen worden. Wanneer we nieuwe materialen gebruiken, zouden we in beeld brengen wie ze heeft ontgonnen en in welke omstandigheden, en wie ze zal onderhouden; aan de ontwerptafel zouden alle gebruikers een stem aan de tafel krijgen, en we zouden manieren vinden om te luisteren naar niet talige gebruikers zoals niet-menselijke organismes. We zouden niet meer aanvaarden dat de prijs van de publieke ruimte per vierkante meter wordt berekend, en niet per aantal mensen en ecosystemen die erin gedijen. We zouden cultuurhistorie serieus nemen in het ontwerp en de lokale cultuur van een gemeenschap als basis voor de toekomst.

Deze vragen vinden een grond in de theorie van Critical Care die Joan Tronto en Berenice Fischer al in de jaren 1990 ontwikkelden. Ze openen een heel nieuw avontuur in de collectieve zoektocht naar wat ruimtelijke kwaliteit vandaag en morgen kan betekenen.

Inherent gaat het om een holistische benadering die vraagt om een helikoptervisie én om nabijheid. Het vraagt om beleidsmatig en abstract denken, transversaal doorheen de verschillende kokers van de beleidsdomeinen en integraal verbindend tussen beleidsniveaus, van het Europese tot het lokale en omgekeerd. De benadering is evengoed gebaseerd op kennis van lokale gemeenschappen en ecosystemen, en staat in contact met zij die de handen vuilmaken op de bouwplaats. De kennis van circulair en biobased bouwen groeit immers door ervaring met de toekomstgerichte afbraak van gebouwen, en het voortdurend testen van materialen.

De vraag rijst of traditionele lineaire projectprocessen, en de beoordeling daarvan bij wedstrijden nog volstaan in deze nieuwe benadering. Veel beslissingen moeten aan de voorkant genomen worden in wedstrijden, maar tonen hun werkelijke betekenis en impact pas in de uitvoering en het gebruik. Moeten we ook andere momenten van kwaliteitsbewaking in de projecten inlassen in de loop van de uitwerking van een project? Het zijn maar enkele van de vele vragen die zich stellen om naar dit andere model te evolveren. Die verandering zal niet vanzelf komen. We hebben wisselwachters nodig die de richting verleggen van waar we met ons vak naartoe gaan.

Ik inspireer me voor deze beeldspraak op het gelijknamige boek van Geert Mak. Daarin vertelt hij het verhaal van Harry Hopkins, die als raadgever van president Roosevelt de richting van de 20ste eeuw mee bepaalde. Mak noemt Hopkins een wisselwachter van de geschiedenis, zoals een anonieme spoorwerker de richting van de trein bepaalt door wissels te bedienen. Net als Hopkins leven we in een tijd van geopolitieke spanningen en fundamentele verschuivingen. Ook wij hebben nood aan wisselwachters. Ik ben ervan overtuigd dat de bouwmeester hierin een rol op te nemen heeft, en dat ze daarin zo slim kan zijn als de allianties die zij kan maken met ambtenaren, beleidsmakers, opdrachtgevers en ontwerpers.

Ik wens Véronique en haar team van harte toe dat ze een bijdrage kunnen leveren aan het verleggen van de sporen in ons vak.